

Konferenciaprogram

2015. november 18.

- 9.00 – 9.30 Regisztráció
- 9.30 – 9.45 Köszöntők
Dr. Szende Katalin egyetemi docens (CEU), a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság magyar tagja
Dr. Kenyeres István főigazgató
- 9.45 – 10.15 A Gárdonyi Albert Emlékérem és Díj átadása
- 10.15 – 10.30 Kávészünet
- 10.30 – 11.15 Plenáris előadás: **Christoph Sonnlechner**
(Wiener Stadt- und Landesarchiv):
Supplying the Medieval and Early Modern City.
Methods – Sources – Resources

A természeti erőforrások kiaknázásának jogi háttere, szabályozása
Levezető elnök: **Kenyeres István** (BFL)

- 11.15 – 11.35 **Gál Judit:** *A dalmáciai városok termőföldek adományozására és felhasználására vonatkozó szabályozásai és ezek hatása a magyar királyi udvar politikájára a 13. században*
- 11.35 – 11.55 **Balogh Judit:** *A székelyföldi városok területhasználati konfliktusai a koraújkorban*
- 11.55 – 12.15 **Bariska István:** *Vízimalmok a Gyöngyös partján Kőszegen (1565–1950)*
- 12.15 – 12.45 Vita, hozzászólások

12.45 – 13.30 Ebédszünet

A városok hatása földrajzi környezetükre
Levezető elnök: **Oborni Teréz** (MTA TTI)

13.30 – 13.50 **Pinke Zsolt:** A hajdúsági várostérség agroökológiai adottságai

13.50 – 14.10 **Géra Eleonóra:** Városi élet és természeti környezet a 18. századi Pest-Budán és Óbudán

14.10 – 14.30 **Rüsz-Fogarasi Enikő:** Kolozsvári ispotályok és az élelemellátás

14.30 – 14.50 **Fábián Borbála:** Kertek és városok a dualizmus korában – Egyesületek a városok természeti környezetének átalakításáért

14.50 – 15.05 Vita, hozzászólások

15.05 – 15.20 Kávészünet

Nyersanyagok és energiaforrások szerepe a városok kialakulásában, fejlődésében

Levezető elnök: **Oborni Teréz** (MTA TTI)

15.20 – 15.40 **Simon Zsolt:** Az altalajkincsek szerepe a középkori erdélyi városfejlődésben

15.40 – 16.00 **Mátyás-Rausch Petra:** A Liptó vármegyei ércbányászat hatása a térség városainak fejlődésére (15–17. század)

16.00 – 16.20 **Glück László:** Só és társadalom: az öt máramarosi város esete

16.20 – 16.40 **Gulyás László Szabolcs:** Sóbányászat és városfejlődés a középkori Erdélyben

16.40 – 17.00 Vita, hozzászólások

17.00 Vacsora

2015. november 19.

Városi vízhasználat, vízgazdálkodás
Levezető elnök: **Nógrády Árpád** (MTA TTI)

09.00 – 09.20 **Bodovics Éva:** Építő áradat. Városfejlődés az árvíz segítségével

09.20 – 09.40 **Kiss Andrea:** Duna, árvizek és Pest-Buda a 18. században

09.40 – 10.00 **Kincses Katalin:** Ökológiai háttér, vízrajzi adottságok és városi higiénia összefüggései Sopronban a 15–18. században

10.00 – 10.20 **Melega Miklós:** Városi vízellátás és szennyvízelvezetés – 19. század végi nyugat-dunántúli középvárosok gyakorlata

10.20 – 10.35 Vita, hozzászólások

10.35 – 10.50 Kávészünet

Levezető elnök: **Nógrády Árpád** (MTA TTI)

10.50 – 11.10 **Vadas András:** Vár(os)árkok és vízgazdálkodás a közép-európai városokban a késő középkorban és kora újkorban

11.10 – 11.30 **Gyulai Éva:** Vizek és malmok Miskolcon a 15–18. században.

11.30 – 11.50 **Simon Katalin:** A Duna és a hajómalmok a 18. század második, és a 19. század első felében

11.50 – 12.30 Vita, hozzászólások

12.30 – 13.30 Ebédszünet

*Nyersanyagok és energiaforrások szerepe a városok kialakulásában,
fejlődésében*

Levezető elnök: **Sipos András** (BFL)

- 13.30 – 13.50** **Balogh Róbert:** Kommodifikáció és ipari táj a 19. század végi Debrecenben
- 13.50 – 14.10** **Kalocsai Péter:** Az ikervári vízi erőmű hatása a nyugat-dunántúli városfejlődésre (1895–1914)
- 14.10 – 14.30** **Pilkhoffer Mónika:** A szénbányászat hatása a városszerkezetre Pécsen (1853–1945)
- 14.30 – 14.40** Kávészünet
- 14.40 – 15.00** **Szakál Gyula:** Miként alakult át az emberi tevékenység következtében a folyók által kialakított természetes táj Győrött és Mosonmagyaróváron a 19 és a 20. század között
- 15.00 – 15.20** **Kisfazekas Kornélia:** A szocialista bányaváros-fejlesztések morfológiai vonatkozásai
- 15.20 – 15.30** Vita, hozzászólások
- 15.30 – 16.00** A rendezvény zárása

CHRISTOPH SONNLECHNER:

Supplying the Medieval and Early Modern City. Methods – Sources – Resources

Researching natural resources of towns has for long time preferably been a field of economic history. In more recent times new approaches, coming from the interdisciplinary field of environmental history have added aspects. Especially methods scrutinizing urban metabolism or being derived from the concept of the ecological footprint will be discussed in this lecture.

Medieval and early modern towns and their resources can be found in different sources. We will first of all ask the question which resources were needed and then have a look at their availability in quantity and quality. But it is also of interest from which distance they were brought to town and how their extraction influenced landscapes they had been taken from.

Different towns had different needs due to their environments, geostrategic and legal position etc. Needs for certain resources also changed in time. Requirements changed as new technologies started to play a role. In a late medieval and early modern central European context for example, the Ottoman threat changed urban needs and triggered resource conflicts. Conflicts always shed light on shortages and needs. We will have a closer look at a few of such conflicts, and also at the sources containing information about resources and conflicts. Vienna will be in the focus of these observations but other European towns and their specific situations will also be discussed.

GÁL JUDIT

A dalmáciai városok termőföldek adományozására és felhasználására vonatkozó szabályozásai és ezek hatása a magyar királyi udvar politikájára a 13. században

Az 1105-ben magyar fennhatóság alá került dalmáciai városok (Trau, Spalató, Zára) társadalmi és gazdasági szerkezete jelentősen eltért a Magyar Királyság más területeitől. Az újonnan elfoglalt tenger melléki területek a kezdetektől különleges státuszt kaptak, ugyanis Könyves Kálmán, majd az őt követő magyar uralkodók rendre megerősítették a városok széleskörű autonómiáját és privilégiumait. A dalmáciai városok gazdasági és társadalmi fejlődése a 13. században új fordulatot vett, a század harmincas éveiben felgyorsult a városi kommunák kialakulása. Amikor a dalmáciai területek magyar kézre kerültek, a helyi városi társadalomban még az egyház töltötte be a vezető szerepet. A dalmáciai püspökök és érsekek rendkívül fontos helyet foglaltak el a világi igazgatásban, a városi tanácsokban valamint a városok diplomáciai kapcsolattartásában is. A városi kommunák kialakulásával a világi és egyházi szféra különválása is megkezdődött, utóbbi a 13. század végére kiszorult

a helyi igazgatásból. A helyi világi elit egyre többet fektetett a kereskedelembe, és ezzel párhuzamosan a földbirtokok egyre fontosabbá és értékesebbé váltak. A városi kommunák ugyan már a 12. században szabályozni próbálták a termőföldek egyháznak való adományozását, ám a rendszeres és tervszerű szabályozásra csak a 13. században került sor. Mivel az egyháznak adományozott föld örökadományként kikerült a gazdasági körforgásból és a városi adóktól is mentes maradt, így a formálódó helyi közösségek egyre határozottabban tiltották azokat, és felléptek az egyházi adományokkal szemben. Előadásom során a 12–13. századi dalmáciai városok termőföldekkel és ezek adományozásával kapcsolatos szabályozásait fogom megvizsgálni, különös tekintettel arra, hogy a magyar királyi udvar hogyan reagált a helyi társadalmi változásokra.

BALOGH JUDIT

A székelyföldi városok területhasználati konfliktusai a koraújkorban

A kora újkor folyamán az addig székely városként tekintett települések megindultak a várossá fejlődés útján. A korábban jobbára széki központokként, nem nagyon jelentős gazdasági súllyal bíró települések ekkorra elkezdtek kiemelkedni a széki társadalomból.

A késő középkorig, kora újkor elejéig a székely városok társadalma szinte alig különbözött a széki társadalomtól, itt is megtalálható volt a lófő-közszékely társadalmi szerkezet. Ekkor azonban a széki központok közössége egyre erőteljesebben igyekezett kiszakadni a székely székekre vonatkozó jogok és kötelezettségek rendjéből, ezzel párhuzamosan pedig lépésenként próbálta megszerezni a korábban a székhez vagy a környező falvakhoz tartozó, esetleg addig közösen használt földterületeket. A 16. század második felében valamint a 17. század elején a korábbi széki központok nemcsak a korábban közösen használt erdőket, termőföldeket, de egész falvakat olvasztottak magukba. A széki periratok gazdag anyagának elemzése alapos és pontos képet ad a szék és a kiemelkedni szándékozó város területhasználati konfliktusáról valamint arról, hogy az így megerősödő városok a közös földeket a szék közösségénél hatékonyabban voltak képesek hasznosítani, a megszerzett erdők, földek a formálódó városi lakosság gazdagodásának eszközévé váltak. Ilyen volt a fafeldolgozás, fa- és bőrárak kereskedelme, a szász területekkel való intenzív gazdasági kapcsolat kiépítése.

A területhasználati konfliktusban születtek tehát a székely városok, és ezáltal éppen ebben a folyamatban alakították a saját új identitásukat, ami már határozott különbséget tett a székely közösség és a városiakok, városi polgárság között.

Az előadás ezt a konfliktusfolyamatot kívánja bemutatni és az egész eredményét, a természeti környezet és a szék valamint a város képének átalakulását, annak hatását a közösségre.

BARISKA ISTVÁN:

Vízimalmok a Gyöngyös partján Kőszegen (1565–1950)

A kutatás feltárta a kőszegi Gyöngyös patak 16-20. századi 9 malmának történetét, különös tekintettel a malmok sorrendjére, funkcióira (lisztőrlő, puskapor-, fűrészmalom stb.), a létesítmények tulajdonosaira, teljesítményére, a Gyöngyös-patak két ágának szabályozására és hasznosítására, végül a malmok pusztulására. A szöveget gazdag térkép, helyszínrajz- és fényképanyag egészíti ki.

PINKE ZSOLT – PÓSA PATRÍCIA – MRAVCSIK ZOLTÁN – F. ROMHÁNYI BEATRIX – GRÓNÁS VIKTOR – GYULAI FERENC

A hajdúsági várostérség agroökológiai adottságai

A Tiszántúlon, a Körösöktől északra elterülő közel 7500 km² kiterjedésű régió újkori földhasználati rendszerét elemezve, az 1720-ban összeírt és az I. katonai térképen (1782–1785) ábrázolt szántóföldek többsége – egybeesést mutatva a szántóföldi művelésre leginkább alkalmas területekkel – a hajdúsági és a nagykunsági városok határában volt található. A Debrecent 40–50 km-es körben övező várostérség esetében a táji erőforrások, azaz a magas biomaszra hozamú árterek, az országos kitekintésben is hatalmas kiterjedésű szántóföldek, az Alföldön oly ritka erdőségek és szőlőföldek egyedülálló „halmozódását” tapasztaljuk. A Debrecen nyugati előterét alkotó 1500 km² hajdúsági szántóföldi övezet, a korabeli hozamok figyelembe vételével, százezer fős nagyságrendű népességkoncentráció eltartását biztosíthatta. A hajdúsági város csoport esetében okleveles források és az archaeobotanikai anyag alapján igyekeztünk feltárni e jelenség középkori előzményeit. A helynévi anyag mellett konkrét említések is jelentős szántóföldi tevékenységre utalnak a várossá alakuló hajdúsági települések határában. A 16 db hajdúsági lelőhelyen talált nagyszámú, közel 47 ezer db gabonaszem jól mutatja azokat a változásokat, amelyek a gabonatermesztésben a középkor során végbementek. A zöldség- és más haszonnövények, a gyümölcsmaradványok viszonylagosan magas száma és változatos faji összetétele 12–13. századi konyhakertek gyümölcs- és szőlőskertek meglétére utalnak.

Premisszaként elfogadva az alföldi állattartás városképző funkciójára vonatkozó korábbi megállapításokat, a hajdúsági várostérség vonatkozásában kiegészítésüket szeretnénk megfogalmazni. Következtetésünk szerint a hajdúsági állattartó mezővárosok városfejlődésének háttérében az állattenyésztési szektor számára komparatív előnyöket biztosító ártéri legelők takarmányhozamaira épülő specializáció, a jó termőhelyi adottságú szántóföldek koncentrációja, az úthálózatban elfoglalt csomóponti szerep és az autonómiákkal rendelkező közösségek regionális együtt-

működésének együttes előfordulása bírt városképző funkcióval.

GÉRA ELEONÓRA

Városi élet és természeti környezet a 18. századi Pest-Budán és Óbudán

Az előadás vázlatos áttekintést ad a természeti környezet és a városok viszonyának alakulásáról a török kiűzésétől kezdve egészen a 19. század elejéig. A korszakban a városfejlődést és a lakosok egyéni lehetőségeit erőteljesen befolyásolta a természeti környezet, a határnak gyakorlatilag nem volt értéktelen része. Még az olyan, a század utolsó harmadától értéktelennek tekintett területeket is sokoldalúan hasznosították, mint a mocsarak. Ezek fontos szerepet tölthettek be a szegények élelmézésében, mivel itt mindenki szabadon halászhatott (más városi vizekkel ellentétben), gyűjtögethetett, a sás, nád, gyékény fontos építőanyagként szolgált, utóbbi növények vágásának és a fűkaszálásnak a jogát pedig a városok bérletbe adták. A budai mocsarak emellett igazi kincset rejtettek, mégpedig az univerzális gyógyszer-alapanyagként tartott gläubersót. A gläubersóban és a keserűvízben rejlő lehetőségek ugyanúgy nem maradtak rejtve, mint az ország határain túl is ismert hévizek. A Duna menti fekvés – bár veszéllyel is járt – megkerülhetetlen tényező mindhárom város életében: a víz felhasználása, a vízzel kapcsolatos városi bevételek vagy a halászati jog megosztása, valamint a víz szennyezésének megakadályozására irányuló rendeletek eddig nem képezték kutatás tárgyát. Hasonlóképpen nem sok figyelmet fordítottak a művelt és a háborítatlan területek növényzetének védelmében hozott szabályrendeletekre. További érdekes kérdés, hogy a természeti adottságok mennyire voltak hatással a város terjeszkedésére. A fentebb vázlatosan felvetett témakörök szélesebb kontextusba illesztve a városok ökológiai lábnyomának le mérésén túlmenően felvilágosítást adnak például a táplálkozási vagy az építkezési szokásokról, de akár a hitéletéről is, hiszen a természeti környezettel való szoros együttélés jeleként foghatjuk fel az időjárásról és a természettel való összefüggésbe hozható szentek városi ünnepeit, de utalhatunk a természetből vett csodajelekre is. Az újratelepülést követő ember és természet közötti „harmónia” a 18. század utolsó harmadában ért véget, amikor a városok népességszámának növekedése, a kulturális-gazdasági fővárossá fejlődéshez vezető út más tempót diktált, eltérő ütemben, de mindegyik város vezetése a közboldogulás jegyében nagy természetalakító munkálatokba kezdett.

RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ

Kolozsvári ispotályok és az élelemellátás

Szerencsés helyzetben vagyunk, ugyanis Kolozsvár esetén mindkét huzamosabb ideig működő ispotályra vonatkozóan fent maradtak a számadásaik. Ezek segítségével párhuzamba helyezhetjük a két intézményben folyó gazdálkodást, a gazdasá-

gi hátterüket számba véve. A majorokban, gabonaföldeken, kertekben, szőlősökben való munka megszervezésbe is betekintést nyerhetünk. Ezek mellett még az a célunk, hogy megnézzük milyen szerepe volt a város vezetőségének ezen intézmények gazdálkodásában, mennyire befolyásolták a városi határozatok a két ispotályban zajló gazdálkodási munkát. Végül, de nem utolsó sorban nyomon követjük, hogy a két intézmény gazdálkodásában lévő agrárvagyon miképpen és mennyire segíti a két intézmény lakóinak az élelmézését. Munkánk során a nagyszabedényi ispotály gazdálkodásból is hozunk fel példákat. Valójában a fejedelemség-kori erdélyi ispotályok tekintetében három (kolozsvári Szentlélek és Szent Erzsébet, és nagyszabedényi ispotály) olyan intézmény van, amely után maradt annyi és olyan forrás, amely alapján ilyen és hasonló elemzéseket végezhetünk.

FÁBIÁN BORBÁLA

Kertek és városok a dualizmus korában – Egyesületek a városok természeti környezetének átalakításáért

A városokat körülvevő környezet az évszázadok során változott, de nemcsak a városok tájképe, hanem az egyes utcák és terek – a „belső” városkép kialakítása is. Az egyik legnagyobb átalakulás a 19. században volt. Ekkor egyre fontosabbá vált a közös terek kialakítása, hogy legyen a városlakóknak pihenő, szórakozó, sétáló helye. A városok növekedésével fokozatosan foglalták el az őket körbevevő szőlő „hegyeket”. A 19. század második felében nemcsak a városok fásítása és a parkosítás jelent meg, hanem a selyemtenyészés terjedése miatt az eperfák lepték el az utakat. A filoxeravész után a szőlők újratelepítésének sikerében a helyi faiskolák is részt vettek. Néhány alföldi város példáján keresztül arra a kérdésre keresem a választ, hogy a polgárok összefogásával létrejött egyesületek, mennyiben változtatták meg a városok arculatát, természeti és gazdasági környezetét. A meglévő természeti erőforrásokat hogyan hasznosították kertek, szőlők, gyümölcsösök létrehozására. A talajból, például a homokos földből, adódó hátrányt hogyan változtatták előnnyé és a város gazdagságának egyik forrásává. Az egyesületek sikere miben mérhető a városok „kertesítésében”, a gyümölcsstermesztés meghonosításában, ill. mi lehetett az oka esetleges sikertelenségüknek.

SIMON ZSOLT

Az altalajkincsek szerepe a középkori erdélyi városfejlődésben

Tervezett előadásunkban az altalajkincseknek a városfejlődésben betöltött szerepét szeretnénk vizsgálni a középkori Erdélyben, a Magyar Királyság egy földrajzilag jól körülhatárolt és altalajkincsekben különösen gazdag régiójában. Konkrétan az arany-, ezüst-, só- és vaslelőhelyek szerepét vizsgálunk az ezen természeti erőfor-

rások kiaknázásával foglalkozó települések: Aranyos-, Körös-, Abrudbánya, Zalatna, Radna, Torda, Dés, Szék, Kolozs, Vizakna és Torockó kialakulására és fejlődésére.

Elsősorban arra a kérdésre keressük a választ, hogy az altalajkincsek kiaknázása hogyan és milyen mértékben befolyásolta az előbb felsorolt települések fejlődését, különös módon a városiasodását, továbbá Erdély, valamint a királyság városiasodását. Az egyes települések fejlődésének fokmérőjeként – kellő kritikával – a Kubinyi András akadémikus által kidolgozott módszerrel kiszámítandó centralitás-pontszámot, továbbá – amennyiben léteznek rá adatok – a népességszámot, a fizetett adó összegét, a beszolgáltatott dézsma értékét, valamint a plébániatemplomok méretét fogom tekinteni. Kutatásunkban azt is meg szeretnénk vizsgálni, hogy az altalajkincsek kiaknázásával is foglalkozó középkori falvaknak miért nem sikerült a városoktól elválasztó küszöböt átlépniük, hiszen ezen negatív példák vizsgálata a várostörténet számára is szolgáltathat fontos tanulságokat.

Kutatásaink forrását elsősorban az egyes településeknek kimondottan az altalajkincsek kitermelésére, valamint azok kitermelőire vonatkozó kiváltságai képezik, de ezek mellett a kiválasztott helységek összes további privilégiumait is megvizsgálunk: egyrészt megpróbáljuk eldönteni, hogy ezek mennyire köthetők a természeti erőforrások kiaknázására, másrészt megkíséreljük meghatározni ezen kegynyilvánítások, ill. általuk közvetve magának a kitermelésnek a helyét és szerepét az illető település által kapott kiváltságoknak, ill. a városfejlesztő tényezőknek a rendszerében.

MÁTYÁS-RAUSCH PETRA

A Liptó vármegyei ércbányászat hatása a térség városainak fejlődésére (15–17. század)

A liptói vármegyei bányavidék egy kis bányarégió volt „meghúzódvá” a Garam-menti, kora újkori elnevezésük szerint az alsó-magyarországi, bányavárosok árnyékában. Az itt folyó ércbányászat középkori és kora újkori történetéről igen keveset tudunk, annak ellenére, hogy már a 12. században folyt itt kisebb telepeken bányászat, és a 13. században kapta első kiváltságát a bányavidék központjának számító Bocza. A többi bányavidékhez hasonlóan itt is a környező erdőkből szereztek be a faanyagot, illetve felhasználták a vízi energia nyújtotta lehetőségeket is. A helyi bányászat ugrásszerű fejlődésére a 16. század közepén került sor, amikor egyszerre több, kiváló adottságokkal rendelkező telért tártak fel, ezt követően I. Ferdinánd az Alsó-ausztriai kamara hatáskörébe utalta a boczai bányavidéket. Előadásomban azt próbálom meg rekonstruálni magyar és osztrák levéltári források segítségével, hogy milyen történések vezettek oda, hogy a 17. század első felére a bányászat el kezd hanyatlani, milyen hatással volt ez a hirtelen fejlődés az itteni városok, települések életére, valamint hogy hogyan használták fel a bányászatban a környező vidék hagyományosnak számító energiaforrásait (pl. fa, víz).

GLÜCK LÁSZLÓ

Só és társadalom: az öt máramarosi város esete

Az előadás célja, hogy a máramarosi példán keresztül felmérje a sótelepek hatását a környezetük egyes településeinek társadalmára. A szóban forgó települések, az ún. öt máramarosi város társadalmi összetételükből, városiasságukból kifolyólag is kiemelt kapcsolatban álltak a sógazdálkodással: lakosságuk kiemelten alkalmas volt arra, hogy éljen a só jelenlétéből adódó megélhetési lehetőségekkel, illetve hogy kielégítse a só kitermelését végző üzem szükségleteit.

A témát az öt város társadalmának egészére vonatkozó kutatás alapján, az ismereteim szerinti teljességre törekvően szeretném feldolgozni, vagyis nem példaszzerűen. Tudatosan korlátozódok a forrásszerűen megfogható jelenségekre. A szűk léptéket szeretném arra kihasználni, hogy közvetlen, ezáltal megbízható és szemléletes képet adjak az említett társadalmi hatásokról, mégpedig:

– A sókereskedők a kamarai sóeladási számadások és az egykorú urbárium összevetése alapján (típusok, számarány, összefüggés az egyéb megélhetési módokkal, lakhelyük elhelyezkedése stb.).

– A sókereskedelem és a cellérség jövedelmezősége, szerepe az illető családok megélhetésben (összevetve más családokkal, különös tekintettel a kb. 1580–1610 közötti társadalmi felemelkedési folyamatokra).

– A sóhivatalnokok (számarányuk stb.), szerepük a nemes telkek és a városi központú birtoktestek kialakulásában, a városokba irányuló értelmiségi migrációban; a sókamarai állás mint felemelkedési út az 1460–1610-es években (összevetve az egyéb, pl. uralkodói kancelláriai, kincstári állásokkal).

– Fizikai bérmunka a sógazdálkodásban, a bérmunkások társadalma a fenti szempontok alapján.

– A bánya igényeiből fakadó úrbéri terhek, azok változása különösen a 17. században.

– A sóvágók joghatósági elkülönülése, ennek hatása a városi igazságszolgáltatás rendszerére.

– A fenti társadalmi hatások területi változásai az öt városon belül a sóbányahelyek, ill. a sóigazgatás rendszerének változásaival összefüggésben.

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

Sóbányászat és városfejlődés a középkori Erdélyben

A bányavárosok kialakulásának egyik alapvető jellemzője, hogy létrejöttük mindig az adott ásványkincs meglététől, kiaknázásának lehetőségeitől függ, s emellett az elhelyezkedésük is a bányák topográfiájának függvénye volt. Míg a más típusú tele-

pülések általában egyfajta logikus földrajzi szervezőelvnek megfelelően alakulnak ki és helyezkednek el a térképen – mind azt a központi helyekkel kapcsolatos kutatások mára meggyőzően bizonyították – addig a bányavárosok fittyet hánytak az ilyen jellegű logikára: azon a területen jönnek létre, ahol azt az ásványkincs megléte indokoltta teszi. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy amíg egy város kialakulásában számos földrajzi, jogi és gazdasági vonatkozású szempont is szerepet játszhat, bányavárosok esetében szó sincs erről: a bányakincsek önmagukban indokoltta tehetik a telepítést és életképessé a bányavárost, még akkor is, ha a legfontosabb városfejlesztő tényezők közül néhány megléte egyáltalán nem mutatható ki. Ez a jellegzetesség a máramarosi koronavárosok példáján is ékezen látszik.

Az előadásban arra keresem a választ, hogy az erdélyi sóbányák mellett, és az azoknak köszönhetően létrejövő városok (Désakna, Kolozsakna, Székakna, Tordaakna, Vízakna) életében milyen szerepet játszott a só, hogyan hatott fejlődési lehetőségeikre, hová helyezte el ezeket a településeket a magyar városhálózatban.

Ha ezeket a hatásokat röviden össze akarjuk foglalni, akkor a következőket kell megemlíteni: sok esetben ennek köszönhető a különféle kiváltságlevelek és dekretumok; társadalmi értelemben az önállóságot élvező sóvágók szerepét kell elsősorban megemlíteni, illetve azt, hogy a szabad sókereskedelem hogyan hatott a lakosság egészére; emellett fontos tényező a sólelőhelyeken létrejövő sókamara intézménye is, amely politikai és intellektuális jelenség is volt egyben; lényeges szempont, hogy a sókamarak közötti sószállítás hogyan hatott a település kereskedelmi helyzetére, hogyan kapcsolta be a város lakóit az árucserébe.

És hogy összességében: vajon ezek a települések a bányaművelés nélkül is életképesek lennének?

BODOVICS ÉVA

Építő áradat. Városfejlődés az árvíz segítségével

Az előadás és a későbbi tanulmány a víz városteremtő erejének kérdését kívánja bemutatni, de ezúttal a megszokottól eltérő szemszögből: az építő tevékenység helyett a pusztítás kerül előtérbe. Miskolc példáján keresztül – bizonyos pontokon Szegeddel összevetve – arra keresem a választ, hogy milyen tekintetben és mértékben képes egy katasztrofális árvíz a városfejlődést előmozdítani, befolyásolni, azaz hogyan képes egy város a helytelen vízgazdálkodás negatív következményét előnyére fordítani.

A Miskolcot átszelő hegyi patak, a Szinva amellel, hogy a kezdetektől alapvetően meghatározta a városképet, mindig is kedvezően befolyásolta a település fejlődését. Korábbi kutatások alapján megállapítható, hogy a település lakossága maximálisan kihasználta a víz adta lehetőségeket: nem csupán a település gazdaságának egyik motorját jelentette (malom- és húsipar, bőrgyártás), hanem csatornahálózat hiányában biztosította a szennyvíz elvezetését, illetve ellátta a város fürdőit és uszodáit a vallásgyakorláshoz vagy a kikapcsolódáshoz szükséges vízmennyiséggel

is. Egyedüli kellemetlenségként csupán a helytelen építkezés és a felelőtlen vízhasználat eredményeként gyakorta előforduló árvizeket kellett a lakosoknak elviselniük, melyekkel idővel megtanultak együtt élni. Az 1878-as tragikus árvíz hatására azonban megváltozott a városvezetés vízhasználatról vallott nézetei: a biztonsági szempontok, melyeket korábban igencsak elhanyagoltak, az árvíz után elsődleges figyelmet kaptak. Az árvízvédelemhez kapcsolódó intézkedések mellett (meder-szabályozás, figyelmeztetési rendszer kiépítése, malomszerkezetek átalakítása) a szükségessé vált építkezések is mind elősegítették a város fejlődését. Az állandó pénzhiány és lakossági ellenállás ellenére – lényegében önerőből – végbement átalakulás, újjáépülés eredményeként nem csupán a városkép és a vízhasználat formája alakult át, hanem megváltozott valamelyest a környezettel kialakított viszony is.

KISS ANDREA

Duna, árvizek és Pest-Buda a 18. században

Előadásomban négy főbb témakör bővebb kifejtésére vállalkozom:

1) A Duna korabeli természeti viszonyai, a pest-budai Duna szakasz jegesár-érzékenysége, az árvízgyakoriság és árvízveszély változásai Budán és Pesten a 18. században.

2) A városok és a folyó viszonyának bemutatása: Pest-Buda, de különösen Pest 18. századi városi fejlődése, különös tekintettel a folyóval való viszonyára és annak változásaira.

3) A Duna árvizei a 18. században: egyrészt az árvizek minőségi és számszerűsített (4 index kategória alapú) elemzésére kerül sor, illetve a legnagyobb ismert árvizek (1712, 1732, 1775, 1789, 1799: az 1740-es évek árvizeinek problematikája), valamint a közepes- és kisebb ismert pest-budai árvizek főbb jellemzőinek bemutatására - ezeket röviden összevetve a vármegye, illetve a Közép-Duna szakasz ismert jelentősebb árvizeivel.

4) A két eltérő modell: az előadás ezen részében a 18. századi budai árvízvédelem (pestitől jelentősen eltérő) módszereinek, valamint a pesti árvízvédelem problémáinak és fejlődésének bemutatására kerül sor. Emellett röviden szeretném még annak kérdéskörét érinteni, hogy mennyiben járultak hozzá a 18. század árvízvédelmi erőfeszítései és különösen a 18. századi fejlesztések a modern kori árvízvédelem és a város(ok) területi fejlődéséhez.

A vonatkozó szakirodalom áttekintése mellett az elemzés fő forrásait az egykorú levéltári források, így a városi (Pest, Buda) tanácsülési, és vármegyei (Pest-Pilis-Solt) közgyűlési jegyzőkönyvek információi, a pesti árvízi kárösszeírások, segélyek és újjáépítési költségek összeírásai, az egykorú újságok (pl. Pressburger Zeitung, Magyar Hirmondó, Wienerisches Diarium/Zeitung stb.) vonatkozó cikkeinek leírásai, az egykorú térképanyag, egyéb egykorú városi és megyei összeírások, a Központi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében, illetve az Országos Széchényi

Könyvtár kézirati/régi nyomtatványok gyűjteményében található városi krónikák, leírások, felhívások, pamfletek képezik.

KINCSES KATALIN

Ökológiai háttér, vízrajzi adottságok és városi higiénia összefüggései Sopronban a 15–18. században

Sopron köztisztasági, higiéniai viszonyai a földrajzi, éghajlati és első sorban vízrajzi adottságok rekonstrukcióján keresztül tárhatók föl. A legmeghatározóbb elem ebben a város és környéke vízrajza: a rajta keresztülfutó Ikva- és Bánfalvi-patak, a kutak, tavak, a városárok, az eső- és szennyvízelvezető csatornák és árkok rendszere, s a mindezzel ökológiailag szerves egységet alkotó, azt alapvetően befolyásoló Fertő-tó.

A források szerint Sopron és környéke vizekben gazdag volt. A vízrajz meghatározta a város szerkezetét, a termelési formákat, a céhes műhelyek elhelyezkedését, kirajzolta a középkorban kiépülő csatorna- és árokrendszert is. A lakosok megfelelő mennyiségű és minőségű ivóvízhez jutottak. A higiénia és tisztaság megléte a köz- és magánterületeken egyaránt központi kérdés volt, nemcsak a mindennapi élet, a termelés, hanem a korszak járványai miatt is. A város vezetése szabályozások és szankciók útján szorította erre rá a lakosokat. Folyamatosan elhordatták a szemetet, karban tartották a kutakat, ciszternákat. A csatornák, árkok mederfalát újrarakatták. Kitisztították a tavakat és a városárkot. Odafigyeltek a céhekre, különösen a mészárszékekre. A környező vidéket pedig, ahol a város úrbéres falvai voltak, a Fertő folyamatos vízszintingadozásától, illetve ennek káros hatásaitól, a tavat körbeölelő erdőségekkel és nagy kiterjedésű nádasokkal igyekeztek megóvni. Ezekkel az intézkedésekkel elejét tudták venni a kora újkorban háromszor is jelentkező (1504, 1579, 1617) szárazságnak: az ideiglenes vízhiányt elfogadható mértékűre tudták csökkenteni, s a fellépő konfliktusokat szigorú intézkedésekkel csillapítani. Sopron példája is igazolja: közép- és kora újkori embert az egységben látás képessége jellemezte. Tudták azt, hogy a természeti jelenségek, a földrajzi adottságok és az ember által alakított környezet egységes ökoszisztémát alkotnak.

MELEGA MIKLÓS

Városi vízellátás és szennyvízelvezetés – 19. század végi nyugat-dunántúli középvárosok gyakorlata

A 19. század közepétől a természeti erőforrások közül a víz került az érdeklődés középpontjába, tekintettel arra, hogy a városlakók életminőségét, a közegészségügy helyzetét a vízellátás, vízszolgáltatás, illetve a szennyvizek kezelése befolyásolta a legdöntőbb módon. A modern mérnöki tudományoknak, a technológiai fejlődésnek köszönhetően megszülettek azok a műszaki megoldások, amelyek a szükséges anyagi erőforrások rendelkezésre állása esetén lehetővé tették a kérdéskör haté-

kony kezelését, azonban mindennek alapfeltételét a megfelelő természeti adottságok biztosíthatták.

A referátum a Nyugat-Dunántúl három jelentős középvárosa: Nagykanizsa, Sopron és Szombathely példáját összehasonlítva vizsgálja a fenti problematikát. A szóban forgó települések egymáshoz viszonyított földrajzi közelségük ellenére nem teljesen azonos természeti adottságokkal rendelkeztek. A hidrogeológiai viszonyok tekintetében akadtak hasonlóságok, de lényeges különbségek is, amelyek más-más feltételeket biztosítottak a települések számára a vízellátás megszervezésére, illetve a környezetet terhelő szennyvizek elvezetésére. A megfelelő mennyiségű és minőségű vízkészlet feltárása esetenként szinte megoldhatatlan problémát jelentett, de a városok területén keletkező és felhalmozódó szennyvizek eltávolítása, közömbösítése is komoly nehézségeket okozhatott a településeknek, különösen akkor, ha élő vízfolyás nem haladt át rajtuk.

A referátum a három eltérő fejlődési utat járó város gyakorlatát vizsgálva arra a kérdésre is választ keres, hogy a természeti adottságok mennyiben voltak meghatározó, determináló jelentőségűek a „vízkérdés” megoldása, illetve az egyes települések demográfiai, gazdasági fejlődése szempontjából.

VADAS ANDRÁS

Vár(os)árkok és vízgazdálkodás a közép-európai városokban a késő középkorban és kora újkorban

A várakat és városokat körülvevő általában részben vagy egészében mesterséges vizesárkok fontos elemei voltak egy-egy település védelmének és védhetőségének. Ez nem jelenti ugyanakkor, hogy ezen építményeknek kizárólag védelmi szerep jutott, a középkorban és a kora újkorban egyaránt. Mint a jelentősebb népességkoncentrációkhoz kapcsolódó vizeket általában, a vizesárkokat intenzíven használták a helyi társadalmak. Előadásomban ezen vízhasználati módokra szeretnék részletesen rámutatni. A várárkoknak legalább két fontos szerep jutott az érintett települések gazdasági életében. Az egyik a vízenergia részbeni biztosítása, a másik a vizek halastóként való használata volt.

Annak ellenére, hogy a várárkok elsődlegesen nyilvánvalóan védelmi funkcióval épültek, igen korai időktől kezdve találkoznak azok gazdasági potenciáljának kiaknázásával. Az előadásban igyekszem rámutatni, hogyan került sor egyes választott településeken malmok kialakítására ezen árkok mentén, hogy milyen időbeli eltéréssel merült fel az erődítésekhez képest a vízenergia felhasználása. Kevesebb adattal rendelkezünk arról, hogy hogyan használták ezen vizeket mint halastavakat, különösen keveset tudunk ezen tevékenység megkezdéséről az egyes esetekben, de amennyiben van erre nézve információ a vizsgált forrásanyagban, igyekszünk egy-egy esetben erre a kérdésre is kitérni.

A malmok és halastavak működtetése mellett az előadás harmadik részében azzal a problémával kívánunk foglalkozni, hogy mi történt a Kárpát-medence belső terü-

letein az egyes erődítések vizesárkaival azt követően, hogy azok közvetlen védelmi funkciója megszűnt. Nem a várrombolások, illetve az egyes erődítések lebontásának tényére igyekszünk felhívni a figyelmet, hanem arra, hogy e jelentős méretű, a városokat közvetlenül övező vízenyős területeket hogyan használják a 18. századi Kárpát-medencei városok.

Az előadás, majd a tanulmány forrásbázisát gazdasági iratok (urbáriumok, kisebb összeírások, stb.), magánlevelek és térképi, illetve látképi források jelentik, melyek számos település esetén mutatnak rá, a városok milyen szisztematikusan is igyekeztek a lehető legteljesebben felhasználni ezen, kényszerűségből igen kézzelfogható közelségben jelen lévő erőforrást.

GYULAI ÉVA

Vizek és malmok Miskolcon a 15–18. században

Miskolc a vizek városa volt, hiszen a Bükkben eredő, és Diósgyőrből Miskolcon át a Sajóba igyekvő Szinva és a több ágra szakadó Pece patak mentén alakult ki. Az intravillanum telkeit is a vizek közötti területeken mérték ki a középkorban, sőt a Pece egyik ága volt a határ a középkori mezőváros két része, az Óváros és Újváros között. A Bükkalja két folyócskája, a tapolcai és csabai Hejő, illetve a diósgyőr-miskolci Szinva már a 14. századtól malomipari központtá tette ezt a mikrorégiót. Miskolcon a 15. században 3 gabonamalom működött, mégpedig a város belterületén, technikai jellemzőik, termelékenységük azonban rejtve marad a forrásokban. Tudjuk viszont, hogy más mezővárosokkal ellentétben, az uradalomnak, azaz a diósgyőri királyi várkerületnek, amely a haszonvételek eredeti tulajdonosa, nem volt itt malma (csak a diósgyőri vár mellett), az egyik miskolci malom ugyanis a régió egyik elit családjá (I. Mátyás idején a Herceg-Kovács család) kezén volt, míg két objektum egyházi alapítványként működött (Papmalma és a diósgyőri pálos kolostor malma). A plébániaegyház malmát, ismeretlen időben, a város kellős közepén, a plébánia és iskola, illetve a Szt. István király-templom közelében alapították, jövedelme a plébánost illette, és a többi egyházi ingatlannal együtt a közeli zsellérsor, a Papszer telkeinek lakosai gondozták, így része volt a mezőváros középkori egyházi centrumának. Miskolc gazdaságában a kései középkorban és kora újkorban a szőlészet-borászat volt a meghatározó, de a kora újkorban, úgy tűnik, éppen további malmok létesítésével izmosodott a város gazdasága, így a 17. század végén már 7 gabonamalom forgott a Szinván a város területén. A tulajdonjog szerkezete sem változott a török korban, a nemesi családok, illetve az egyház azután is megmaradt tulajdonosnak, miután az uradalom zálogbirtokosokhoz került, és a katolikus plébános helyett a református egyház lett a Papmalma tulajdonosa. Két malom megmaradt katolikus alapítványnak – a református lakosságú városban, tulajdonosa a mindenkor tapolcai apáti cím birtokosa lett. A Papmalomhoz bizonyosan viszonylag széles malomárkot építettek, így Miskolc topográfiája is új elemmel: egy szigettel bővült, a malmokat – gabonaőrlés mellett – ipari célokra is igénybe vették (csertörő Tímármalom

Miskolc szélén).

A 18. században Miskolc megmaradt a malmok városának, az objektumok száma viszont nem változott, hiszen a malmok és a folyócska gazdasági és vízrajzi, ökológiai szisztémájában a 7–8 malommal elérték a vizek eltartó képességének maximumát. A változás a tulajdonban következett be, az uradalom megszerezte a város diósgyőri végén fekvő malmot, és körülötte egész kis ipari központot szervezett, új malmokkal, köztük kendertörővel, serfőzővel. A mezőváros 18. századi kézműipari fejlődése kallómalmot is igényelt, ezt a gubakészítők céhe működtette, a kenyérgabona mellett kása- és kendertörő malomrészek is működtek, sőt az egyház tervehette a Papmalom fűrészmalommal alakítását. A Papmalom árán a 19. század elején zsidó rituális fürdőt is létesítettek.

Bár a vizek, nem kis részben a rájuk telepített ipari tevékenység, köztük a malmok működése miatt kevéssé voltak higiénikusak, van példa a miskolci folyóvizek fürdésre való használatára is. A két- és háromkövű malmok amennyi gazdasági hasznot hajtottak az újkori városnak (a 18. századtól már a város is működtetett egyet Miskolc centrumában), óriási legalább annyi veszélyt jelentettek az árvizeknek egyébként is igen kitett településnek, hiszen árkaikkal, gátjaikkal, épületeikkel akadályozták a természetes lefolyást, sőt a modern folyó- és településszabályozásnak is útjában álltak.

SIMON KATALIN

A Duna és hajómalmok Pest-Budán a 18. századtól a 19. század első feléig

Egy település lakosságának kenyérrel történő ellátásához szükséges elegendő mennyiségű liszt megtermeléséhez az egyik leghatékonyabb mód a folyóvíz energiáját kihasználó hajómalmok létesítése volt. Magyarországon a törökök alóli felszabadulást követően, a 18. századtól jelentek meg nagyobb számban azok a malmok, amelyek már nem egy kisebb folyón, vagy annak egy mellékágán (például Győrben és Komáromnál) működtek, hanem erősebb szerkezetük révén képesek voltak hatékonyan kihasználni az adott folyó főágának erősebb sodrását is. Noha a hajómalmok csak tavasztól őszig működtek, s télen szét kellett őket szedni a jégzajlás miatt, működésük a század második felétől egyre több problémába ütközött: a hajómalmok számának megszaporodása és azok szükségszerűen sűrűbb elhelyezése együtt járt ezen létesítmények balesetveszélyesebbé válásával. A megélénkülő folyami hajózást – különösen a 19. század első felében – már kifejezetten akadályozták a több sorban (ún. malomrévekben, malomállásokban) helyet foglaló malmok. Nem könnyítette meg a kérdés megoldását a napóleoni háborúk idején kibontakozó gabonakonjunktúra sem. A hajómalmok helyzetét ezért a 18. század második felétől részben a helyi, városi igazgatás intézkedései, részben központi rendeletek segítségével próbálták szabályozni (utóbbira példa a dunai hajózás és a hajómalmok állásainak 1814. évi rendszabályozása). Előadásom célja bemutatni, hogy a fent említett időszakban a nagyobb Duna-menti magyarországi városokban (elsősor-

ban Pozsony, Győr, Komárom, Pest-Buda-Óbuda) hogyan alakult a folyó és a hajómalmok, illetve a hajózás viszonya. Ezen belül kiemelném Pest, Buda és Óbuda hajómalmainak helyzetét, mivel a három város közelsége miatt a Duna ilyen jellegű kihasználásának lehetőségei már viszonylag korán korlátozottak voltak (1777-ben a pesti molnárok panaszában közismert tényként említik, hogy túl sok a hajómalom a Dunán), hiába szabályozták többször is azok elhelyezését. A malmok sűrű elhelyezése rendszeres balesetekhez vezetett, ami során nem csak egymásban tettek kárt, hanem a Pestet és Budát összekötő hajóhídban is. Mindemellett a hajómalmok későbbi háttérbe szorulását vetítette elő a folyó helyett a gőz energiáját felhasználó, jóval hatékonyabb gőzmalmok megjelenése korszakunk végén.

BALOGH RÓBERT

Kommodifikáció és ipari táj a 19. század végi Debrecenben

Debrecen nem tartozik Magyarország jellegzetes ipari városai közé, a XIX. század utolsó két évtizedében azonban a városi akkori keleti peremvidéke azonban a Dohánygyár, a Vagongyár, a vágóhíd, a Debrecen-Nyírbátori helyi érdekű vasút, a gúti erdőt a várossal összekötő kisvasút és a hozzá tartozó fatelep, majd röviddel később a bőrgyár megépítése nyomán alapvetően változott meg. Ezek az üzemek és létesítmények képezték azt az alapot is, amelyre a szocialista iparosítás rétege épült az 1950-es évek közepére, s amelynek nyomán a városnegyed az ingázás csomópontja lett.

A tanulmányban a keleti-délkeleti városrész XIX. század végi kommodifikációját fogom vizsgálni, vagyis azt a folyamatot, amelynek során a közeli Erdőspuszta egy része, valamint maga a tér jószággá, mérhető és pénzben kifejezhető értékű fogalommal alakult. Az erdőművelés átalakulása, az építkezések és az igazgatás kiterjesztése egyfelől meg fogják mutatni, hogy mit is tudott a város a környékbeli tájról, hogyan ismerte azt, másrészt azt is, hogy milyen mértékben és irányokban növekedett a városi piac hatása. A táj kommodifikációja és az új léptékű piacok következtében a város körüli spontán erdőműveléshez kötődő marginális életformák eltűntek, s új peremvidékek és életformák tűntek fel a keleti városrész munkáskolóniáival.

A tanulmány módszertanilag egyfelől William Cronon *Nature's Metropolis* című klasszikus monográfiájára támaszkodik, amennyiben a természet és társadalom közötti választóvonal létét megkérdőjelezi. Másfelől, a kommodifikáció és a tudományos tudás, valamint annak reprezentációja közötti kölcsönhatás kapcsán a University of Sussex Centre for World Environmental History munkáját veszi alapul. A forrásokat ebből következően egyfelől az MNL H-BML „Zsuzsi vonat” működését és az Erdőspuszta korabeli változásait bemutató fondjai, az üzemek és vasutak építéséhez és azok területhasználatához kötődő iratanyag jelentik, másfelől a Debrecen és az Erdőspuszták területét tárgyaló térképek és tudományos (pl. botanikai-erdészeti) leírások.

KALOCSAI PÉTER

Az ikervári vízi erőmű hatása a nyugat-dunántúli városfejlődésre 1895–1914

Az 1895-ben alapított Vasvármegyei Elektromos Művek Rt. (VEMR) a Rába folyónak Ikerháznál közel 8 m-es esését kihasználva vízi erőművet létesített. A beruházás részeként 1896-ban adták át a szombathelyi, majd 1900-ban a soproni főáramkört. A tervezett előadásomban a következőkre kívánok választ adni:

1. Az ikervári vízi energia hasznosítása, milyen módon és mértékben járult hozzá a Nyugat-Dunántúl modernizációjához és ezen belül elsősorban a városfejlődéséhez, valamint ennek milyen társadalomtörténeti vonatkozásai voltak 1896 és 1914 között?

2. Mely városok éltek a vízi energiából nyert elektromos áram hasznosításának kínálkozó lehetőségével (Szombathely, Sopron, Sárvár, Csepreg) és melyek nem (pl. Kőszeg), s miért?

3. Milyen erőfeszítéseket tettek és hogyan segítették (telkek átengedése, közterületek használata, adómentesség stb.) a szóban forgó városok a beruházások megvalósítását, a vízi energiából nyert elektromos áram hasznosítását?

4. Mit profitáltak a lehetőséggel élő városok? (üzletek, lakások világítása, villamos-közlekedés, a városi vízmű szivattyúinak elektromos árammal való működtetése stb.)

5. A városi társadalmat érintő tényezők (az elektromossággal kapcsolatos műszaki ismeretek bővülése, addig nem ismert elektromos háztartási eszközök terjedése: villanyvasaló, ventilátor, elektromos hajsütő, szivargyújtó stb.) bemutatása.

6. Hogyan álltak a városatyák és a polgárok a beruházáshoz? Milyen konfliktusokat gerjesztett az új szolgáltató megjelenése (pl. konfliktusok a város világítására szerződött légszuszvilágítási társulatokkal mind Sopronban és mind Szombathelyen, a „gáz-zónán” kívüli közvilágítás stb.)?

A városokat funkcionális értelemben kezelem majd az előadásomban, így nemcsak a városi jogállású Szombathellyel, Sopronnal és Kőszeggel foglalkozom, hanem Csepreggel és Sárvárral – utóbbiak Beluszky Pál közismert komplex vizsgálata szerint községek, kisvárosi funkciókkal. A témát nem egy város, hanem egy régió szintjén vizsgálom, lásd mellékelt térkép.

PILKHOFFER MÓNIKA

A szénbányászat hatása a városszerkezetre Pécsen (1853–1945)

Az előadás a pécsi szénmedencében a modern bányászatot megteremtő Dunagöz-hajózási Társaság tevékenységéhez kapcsolódóan igyekszik bemutatni a bányászatnak a város fejlődésére, és azon belül elsősorban a város szerkezetére és városké-

pére gyakorolt hatását.

Bevezetésképpen szeretném röviden vázolni a DGT működésének iparfejlesztő hatásait: a város első vasútvonalának megépítését (1857 Pécs-Mohács), valamint az olcsó energiaforrás biztosítását, mely egyrészt új ipari beruházások alapítására ösztönzött, másrészt megszüntette az iparnak a Tettye patak energiájára épülő, helyhez és vízhozamhoz való kötöttségét. Mindemellett a DGT közvetlen városfejlesztő hatást gyakorolt a bányában és az új üzemekben munkát találó népesség bevándorlása és letelepítése által. Péccsett a törvényhatósági jogú városok átlagánál csaknem 19-szer többen éltek a bányászatból. Mivel a munkások nagy része a Habsburg Birodalom nyugati feléből érkezett, a bányászat szerepet játszott a város etnikai megoszlásának változásában is.

Az előadás elsősorban a város térbeli terjeszkedésével együtt járó, a DGT működéséhez kapcsolódó hatalmas építőtevékenység bemutatására koncentrál. A telep-szerű építkezés következtében olyan önálló kis városrészek (Pécsbányatelep, Cassian-telep, Ullmann-telep, Újhegy, Meszes) alakultak ki Pécs keleti peremterületein, melyek – a rossz közlekedési viszonyok, valamint a bányászok idegen anyanyelve, eltérő mentalitása következtében – csak lazán kapcsolódtak az akkori város életéhez. A vállalat 1944-re 2335 lakással, emellett „a bölcsőtől a sírig tartó” szociális gondoskodás jegyében számos élelmitárral, templommal, iskolával, sportpályával, kultúrházzal, kórházzal, temetővel rendelkezett. A DGT ausztriai építkezéseitől eltérő, a helyi viszonyokhoz igazodó, ugyanakkor korszerűbb és stílusát illetően is modernebb épületei mára egy szegregálódó városrész jelentős problémájává váltak.

SZAKÁL GYULA

Miként alakult át emberi tevékenység által a folyók által kialakított természetes táj Győrött és Mosonmagyaróváron a 19 és a 20. század között

Választásom azért esett erre a két városra, mert viszonylag közel fekszenek, egymáshoz (40 km), és földrajzi adottságai is hasonlóak. Sík vidéken található és a folyók, mint természetes adottság mindkét település életében nagy szerepet játszottak. Még történelmükben is található hasonlóság. Fontos szárazföldi és vízi kereskedelmi utak mentén helyezkedtek el és a mai egységes városok az egykori különálló települések egyesüléséből jöttek létre. Még azonban az elkülönülés Mosonmagyaróvárott (1939-ig) etnikai alapon (németek és magyarok) történt, addig Győr esetében (1905-ig) a települések elkülönülése a folyókhoz köthető. Egy lényeges különbség a két város létszámában és iparszerkezetében található. Vizsgált időszakunkban Moson és Óvár lakossága együtt kb. 5000 főt tett ki minimális és döntően a mezőgazdasághoz köthető iparral. Ezzel szemben a győri népesség ennek a tízszerese és megindult a modern gyáripar kialakulása.

A középkor folyamán Győr esetében a három folyó (Duna, Rába, Rábca) nem csak az egymáshoz egyébként 100–200 m-re lévő településeket határolta el, hanem val-

lasi türelmetlenség esetén választó vonal is volt. A reformátusoknak 1613-ban át kellett költözni a Mosoni-Duna bal partjára a zsidó vallásúaknak pedig 1747-ben a Sziget mezővárosba, ami káptalani birtok volt és mindössze a Rába és a Rábca folyók választottak el Győrtől.

Tervezett előadásunkban nem az árvízvédelemmel vagy a folyók gazdasági szerepével kívánunk foglalkozni (noha ez sem kerülhet meg) hanem azzal, hogy a két város gazdasági és társadalmi szükségletei miképpen alakították át a folyók által teremtett természetes földrajzi tájat. Győr és Mosonmagyaróvár esetében 19. sz. közepétől a Mosoni-Duna fontos gazdasági szerephez jutott. Az Ausztriába irányuló gabonaforgalmat ezen a folyón bonyolították le. Ez a földrajzi előny a két település arculatát és társadalmát jelentősen befolyásolta. Magtárak tucatjai épültek és a családtagokkal együtt több ezer embernek adtak biztos megélhetést.

A vasút hálózat kiépülése (Budapest-Trieszt) Győr gabonaforgalmát megrendítette. A politika – társadalmi konfliktusok nagyok voltak, hiszen a családtagokkal együtt Győrben kb. 5000 ember megélhetése került veszélybe. Továbbá 67 nagykereskedő költözött el Győrből magával véve magyar viszonylatban, akkori időben meglehetősen nagy tőkét és szaktudását. Mosonmagyaróvárott is hasonló jelenség játszódott le csak sokkal kisebb mértékben. Egy ideig kemény küzdelem bontakozott ki a „a vasúti és a folyami lobbi között”. A folyami kereskedők a már említett közraktárak mellett gőzhajókat is vásároltak, hogy fenntarthassák a régi szerepkört. Ezen kívül vasút építésén is gondolkodtak. Pápa –Keszthely-Kanizsa irányába, ami a pesti konkurenciát lett volna hívatott kiküszöbölni. Végül az országos gazdasági erőter hatására ez az elképzelés csak tervben maradt.

A győri folyók első nagyobb átrendezését a gyáripar megtelepedése okozta. A Dunára nagy szükség volt, hiszen a szeszgyártás (az első gyáripari üzem Győrben a Szeszgyár volt) igen vízigényes. A 1 hl szesz előállításához 9-19 köbméter vízre van, szükség ezen felül van még egy jelentős mennyiségű hűtővíz szükséglet. A 19. sz. utolsó harmadában létesülő két olajgyár és a vagongyár vízszükséglete már jóval csekélyebb. Sőt az egyik folyó kifejezetten gátolta a gyáripar fejlődését és a városi lakosság mozgását, ami jelentős mértékben az iparosítással volt összefüggésben. Így a Rábca folyót több év munkájával 1905-ben bő 2 km-rel áthelyezték Észak-nyugati irányban a városon kívülre.

Külön ki szeretnék térni a belvizek elvezetésekor keletkezett társadalmi konfliktusokra. Ezek legtöbbször a községek között történtek. Létrejött a „vízbírók” tisztsége, de általában ez sem hozott megoldást.

Egy másik természeti adottság Győr számára a Bakony hegység volt. A kereskedelmi szerepkört a kezdeti időben mindenáron fenntartani akaró város áttért a sertés-kereskedelemre. Az északi Bakonyból (40–50 km) a makkoltatás után évente több ezer sertést hajtottak Győrbe későbbi utóhízlalásra majd vonaton továbbították az osztrák piacokra. Természetesen ez is konfliktusteremtő tényező volt, hiszen a zsidó kereskedők vallási okból nem foglalkozhattak ezzel a kereskedelmi ággal. Akiknél az üzleti érdek magasabb volt, mint a vallás (találtunk erre példákat) ott a belső közösség konfliktusai bontakoztak ki. Arra ez idáig nem találtunk forrást, hogy ez a tevékenység a Bakony élővilágában milyen negatív következményekkel járt.

Mosonmagyaróvár esetében a Duna, de különösképpen a Lajta és a Hanság-mocsár vidéke jelentette a legnagyobb kihívást. A Lajta eredeti medre a város belterületén vezetett keresztül. De legalább ekkora gondot okozott az Aranyos patak, meglehetősen sok ága szerteágazva szabdalta végig a települést. Az árvizektől való félelem és a közlekedési kellemetlenségek miatt az 1910-s években a Lajta folyót a városon kívülre helyezték át. A másik természetes képződmény a városhoz közeli 55000 ha kiterjedésű Hanság-mocsár volt. Ennek hatása Moson és Magyaróvár mellett még 11 falut érintett. A vízrajzi és a geomorfológiai adottságait nem lehetett kihasználni és a fejlődést zavaró képződmény volt. A lecsapolás gondolata már Mária Terézia uralkodása alatt is felvetődött, amit a későbbi évszázadok alatt kisebb rész munkálatokkal majd egy nagy mozgósítással 1958 és 1972 között (KISZ-táborok) befejeztek a munkálatok. A lecsapolásnak negatív következményei is voltak, amit nem láttak előre. Megváltozott a talajvízszint, ami árhullámok esetén jelentős negatív hatást vált ki. Átalakult továbbá a természetes növényi flóra, amely egyes vélemények szerint ugyan csak negatív hatást vált ki. A megálmódott szántóföldeknek és réteknek sem kedvezett a kiszáritott talaj. Így több szakaszban megkezdték a részleges elárasztást.

KISFAZEKAS KORNÉLIA

A szocialista bányaváros-fejlesztések morfológiai vonatkozásai

Az 1950-es években az erőltetett iparosítás teljes prioritást élvezett a magyar politikában és a gazdaságfejlesztésben, egyben a regionális településpolitikának is meghatározó vezérelve lett. A szem előtt tartott szovjet minta nyomán egyértelmű volt, hogy a településhálózat legfontosabb elemei az ipari és bányászati potenciálú települések lesznek. A területi politika a hálózati hangsúlyok áthelyezésével új városok építésére, illetve egyes, meglévő kistelepülések intenzív, mesterséges fejlesztésére összpontosított.

Óriásira nőtt azon tájegységeknek a politikai ázsiója, melyek természeti erőforrásként bányászható nyersanyagkincsel rendelkeztek. E felértékelődés nem előzmények nélküli; a történeti településhálózat létrejöttében már a kezdetektől jelentős szerepet játszott a kitermelhető ásványi nyersanyag források megléte. Ahol a településfejlődés feltételei közül más adottságok is rendelkezésre álltak, a bányához telepített kolónia bányászvárossá, majd feldolgozóipari várossá válhatott már a feudalizmus, vagy a kapitalizmus időszakában. Az államszocializmus során azonban Magyarországon is épültek olyan újnak nevezhető városok, amelyek a fenti történeti városfejlődésen nem feltétlenül mentek át, hanem egy vagy több hajdani kicsi faluból lettek tervszerűen, igen rövid idő alatt nagyobb településsé felfejezve. E városok a korszak terület- és településtervezési, szakmapolitikai gondolkodásmódjának fontos tanúi, melyeket gyakran a korabeli társadalmi rend egyfajta „ideális” városmodelljeiként, társadalmi és városépítészeti kísérletként is nevesítettek.

Tanulságuk tehát számos, melyek közül az előadás az alábbi főbb kérdésekre keresi

a választ:

- Hogyan jelentek meg az államszocializmus során a politikai szándékú nyersanyag kitermelések, bányaiipari fejlesztések a területfejlesztésben?
- Miként adott ez egy-egy kisebb, korábban kevésbé jelentős településnek hatalmas fejlődési impulzust?
- Miként hatott mindez az egyes települések térbeli fejlődési folyamataira és ennek milyen városmorfológiai következményei és vonatkozásai (hasonlóságai, különbségei) fedezhetők fel?
- Mi lehet e városok jövője az ásványi nyersanyagforrások kimerülése után, hogyan jelenik meg a fenntarthatósági szempont a természeti erőforrásokkal való gazdálkodás és az élhető város fejlesztésének kontextusában?

Előadók

Dr. Balogh Judit egyetemi docens, Eszterházy Károly Főiskola Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Intézet, Kora Újkori Történeti Tanszék

Balogh Róbert fiatal kutató, MTA BTK Történettudományi Intézet

Dr. Bariska István PhD. ny. főlevéltáros, Kőszeg

Bodovics Éva tudományos segédmunkatárs, MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport

Fábián Borbála Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Hivatal, Szakképzési és Felnőttképzési kutatócsoport munkatársa

Dr. F. Romhányi Beatrix egyetemi oktató, Károli Gáspár Református Egyetem, BTK, Történettudomány Intézet, Medievisztika Tanszék

Gál Judit PhD-hallgató, ELTE BTK, Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program

Dr. Gálfi Emőke órádo tanár, PhD Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Történelem és Filozófia Kar

Dr. Géra Eleonóra egyetemi docens ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék

Dr. Glück László tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet Kora Újkori Témacsoport

Dr. Grónás Viktor egyetemi adjunktus, Szent István Egyetem, Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszék

Dr. Gulyás László Szabolcs főiskolai adjunktus, Nyíregyházi Főiskola, Történettudományi és Filozófiai Intézet

Dr. Gyulai Éva egyetemi docens, intézetvezető, Miskolci Egyetem Történettudományi Intézet

Dr. Gyulai Ferenc egyetemi docens, SZIE Mezőgazdaság- és Környezet-

védelmi Kar Környezetgazdálkodási Intézet Földhasználati és Tájgazdálkodási Tanszék

Dr. Kalocsai Péter egyetemi docens, Nyugat-magyarországi Egyetem BTK Történettudományi Intézet Történeti Segédtudományok Tanszék

Dr. Kincses Katalin Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársa

Dr. Kiss Andrea kutató, Bécsi Műszaki Egyetem, Vízmérnöki és Vízgazdálkodási Intézet

Dr. Kissfazekas Kornélia főállású oktató, BME Építészmérnöki Kar Urbanisztika Tanszék

Dr. Mátyás-Rausch Petra tudományos munkatárs, MTA BTK, Történettudományi Intézet

Dr. Melega Miklós főlevéltáros, MNL Vas Megyei Levéltára

Mravcsik Zoltán PhD hallgató, SZIE Környezettudományi Iskola

Dr. Pilkhoffer Mónika egyetemi adjunktus, PTE Modernkori Történeti Tanszék

Pinke Zsolt PhD hallgató, Pécsi Egyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola

Pósa Patrícia PhD hallgató, SZIE Környezettudományi Iskola

Dr. Rűsz-Fogarasi Enikő egyetemi oktató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Kara

Dr. Simon Katalin levéltáros, Budapest Főváros Levéltára

Dr. Simon Zsolt tudományos főmunkatárs, Román Akadémia „Gheorghe Şincai” Társadalom- és Bölcsészettudományi Kutatóintézete, Marosvásárhely

Dr. Christoph Sonnlechner Wiener Stadt- und Landesarchiv, Bécs

Dr. Szakál Gyula egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem

Dr. Vadas András egyetemi tanársegéd ELTE BTK Középkori és Kora újkori Egyetemes Történeti Tanszék

Levezető elnökök

Dr. Kenyeres István címzetes egyetemi tanár, Budapest Főváros Levéltára

Dr. Oborni Teréz CSc tudományos főmunkatárs, témacsoport-vezető MTA BTK Történettudományi Intézet

Dr. Nógrády Árpád tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet

Dr. Sipos András főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára